

Klik hier voor een overzicht van publicaties en teksten van Hans Abbing. De meeste kunnen worden gedownload.

Abbing, H. (2005). "Consumentensubsidies bieden geen oplossing." Boekman 17(62): 108-16.

Hans Abbing

Consumentensubsidies bieden geen oplossing

Wie bepaalt en wie profiteert?

[intro] Subsidieconventies in de kunstwereld zijn onderhevig aan verandering. Nadat decennialang de productie van kunst gesubsidieerd werd, zien we de afgelopen tijd meer aandacht voor subsidie aan kunstconsumenten, zoals een laag BTW-tarief en aftrekbaarheid van culturele donaties. Maar is de samenleving wel gebaat bij dergelijke subsidies?

Geld voor de kunst: wie verdeelt het en hoe?

Aan de vraag: wie het geld verdeelt, gaat een andere vraag vooraf: hoeveel geld valt er te verdelen? Het één staat niet los van het ander. Het landelijke Fonds voor beeldende kunsten, vormgeving en bouwkunst (BKVB) verdeelt geld over individuele kunstenaars, die al langer werkzaam zijn als kunstenaar en een beroep op dit fonds doen. De ene kunstenaar krijgt geld, de ander niet. Binnen bepaalde grenzen bepaalt het fonds ook de hoeveelheid geld die verdeeld kan worden. Het Fonds BKVB kan bijvoorbeeld meer geld beschikbaar stellen aan de groep gevorderde kunstenaars en minder aan de groep startende kunstenaars – voor wie er een ander soort subsidie is. De vaststelling van de hoeveelheid geld is dus ook een vorm van verdelen. Die verdeling op een hoger niveau bepaalt de hoeveelheid subsidie die op een lager niveau uitgegeven kan worden. Zo gaat het verdelen en bepalen van budgetten trapsgewijs omhoog. Op een nog een hoger niveau wordt het beschikbare geld verdeeld over diverse fondsen werkzaam in de beeldende kunst. De Mondriaan Stichting krijgt iets meer en het Fonds iets minder, of omgekeerd. Nog een stapje hoger wordt er geld verdeeld over de budgetten van de diverse kunstdisciplines en alles komt samen op het hoogste niveau waar verdeeld wordt over kunst, onderwijs, defensie...

Wie verdeelt het geld? Per niveau zijn dat verschillende mensen. De leiding van het Fonds heeft bijvoorbeeld commissies in dienst die beslissen welke kunstenaar geld krijgt en welke niet. De leiding bemoeit zich daar niet zelf mee, mag dat statutair ook niet, maar verdeelt wel geld over groepen kunstenaars, zoals beginners en gevorderden, en over andere activiteiten van het Fonds.

Bij ons wil – en mag – de overheid geen invloed hebben op de inhoud van de kunst en laat daarom de verdeling schijnbaar over aan anderen: de autonomie van de kunst is de inzet. Je kunt daar ook anders naar kijken: trapsgewijze verdelingen zijn effectief en efficiënt, en je bereikt beter wat je wilt bereiken en ook nog met minder middelen. Grote bedrijven werken net zo. Budgetten worden van hoog naar laag door telkens verschillende mensen, met toenemende precisie, verdeeld. Maar geen enkele bedrijfsleiding zal beweren geen invloed te willen hebben op de verdeling aan de basis. Die feitelijke verdeling wordt mede op het hoogste niveau gedaan en verdelingen werken altijd naar beneden toe door. En dat is ook precies wat men wil bereiken.

Zo ook bij de overheid. Als de centrale overheid besluit dat er meer geld moet gaan naar de klassieke muziek en minder naar de geïmproviseerde muziek, dan heeft dat invloed op de relatieve autonomie van kunstenaars. Improviserende kunstenaars krijgen minder mogelijkheden en daarmee minder vrijheid. Ze worden afhankelijker van anderen, moeten misschien een bijbaan nemen of stoppen. Met hun autonomie gaat het minder goed. Voor klassieke musici geldt het omgekeerde.

Kunstenaars en kunstinstituten krijgen niet alleen geld van de overheid. Ze krijgen ook geld van sponsors en van donateurs en bovenal vanuit de markt. Consumenten verdelen geld over kunstenaars en kunstinstituten door wel van de ene kunstenaar te kopen en niet van de andere, door wel naar de ene voorstelling te gaan en niet naar een andere. Maar ze verdelen ook geld door wel naar voorstellingen en musea te gaan, maar geen beeldende kunst te kopen – of omgekeerd. En ze verdelen geld door meer aan de scholing van de kinderen uit te geven en minder aan kunstconsumptie, of omgekeerd.

De bepaling van hoeveelheden en verdelingen vindt hier niet trapsgewijs plaats. Ze ligt in één hand (soms ook twee handen). Bij grote bedrijven die beeldende kunst kopen of kunst sponsoren gaat het verdelen soms weer eerder trapsgewijs zoals bij de overheid. Overigens koopt ook de overheid veel kunst en is op de markt actief door daar geld over kunstenaars en kunstinstituten te verdelen.

Wie beïnvloedt wie?

Het verband tussen geld en relatieve autonomie is minder simpel dan ik suggereerde. Geld geeft koopkracht – *purchasing power* – en dat is een vorm van macht. Ook kunstenaars kunnen meer met geld dan zonder geld. Wellicht kunnen ze dankzij subsidie stoppen met een bijbaantje. Hun autonomie neemt toe, maar tegelijk ook af. Kunstenaars voor wie autonomie belangrijk is, verwachten dat hun autonomie meer toe- dan afneemt; anders zouden ze het geld niet aannemen. Maar of dat ook zo uitwerkt, is niet zeker. Kunstenaars moeten wat doen (soms ook wat laten) om aan het geld te komen. Ze krijgen het niet zo maar. Dat geldt zowel voor geld via de markt alsook voor subsidie- en donorgeld.

Kunstenaars zijn geneigd om behoud of toename van autonomie te verbinden aan overheidsgeld. Tegelijk zou marktgeld en sponsorgeld en soms zelfs geld van donors vooral afbreuk doen aan de vrijheid van de kunstenaar. Over het algemeen is dat niet terecht. Welk geld de vrijheid van kunstenaars meer beperkt en welk minder hangt van een groot aantal factoren af.

Sommige kunstenaars, die hechten aan hun artistieke vrijheid, richten zich eerder op de markt, anderen eerder op de overheid of op donoren. Die keuze hangt in de eerste plaats af van de verwachting dat ze bij de één meer geld kunnen krijgen en bij de ander minder, maar ook van de verwachting dat ze bij de één hun ei beter kwijt kunnen dan bij de ander. Zo zijn er op dit moment aanmerkelijk minder beeldend kunstenaars die een beroep doen op het Fonds BKVB dan twee decennia geleden. En dat terwijl het te verdelen subsidiebedrag niet minder is geworden, de markt niet heel veel meer geld om te verdelen heeft en het aantal beeldend kunstenaars alleen maar is toegenomen. Dit betekent dat voor kunstenaars de aantrekkelijkheid van subsidies in verhouding tot de aantrekkelijkheid van inkomen uit de markt is afgenomen. De voordelen van marktgeld zijn toegenomen en die van overheidsgeld afgenomen.

Een verklaring schuilt in het afgenomen prestige van overheidsgeld en in samenhang daarmee van een toegenomen verwachting dat je in de markt ook, of zelfs makkelijker dan bij de overheid, je werk als kunstenaar kwijt kunt. De particuliere markt heeft soms interessantere [een e-tje extra?; ik weet het niet zeker] niches te bieden dan de overheid. Overheidsgeld is daarom niet per definitie aantrekkelijker voor kunstenaars die onafhankelijk en autonoom willen zijn.

Het gaat inderdaad om de aantrekkelijkheid en aantrekkingskracht van de uiteenlopende geldbronnen. Aantrekking betekent ook richtingbepaling. Geld trekt

kunstenaars een bepaalde en niet een andere kant op. In de column *Geld trekt* – elders in deze uitgave – laat ik zien hoezeer overheidsgeld mijn kunst en mijn carrière in de kunst heeft beïnvloed. Ik was daar zelf bij, maar het is wel gebeurd. Ik had ook weinig keus. Gegeven mijn beperkte mogelijkheden kon ik op de markt niet uit de voeten. Voor andere kunstenaars geldt het omgekeerde. Waar het om gaat is dat we allemaal worden beïnvloed: met ander geld, of met minder geld, of met meer geld zou het anders zijn gelopen. Geld trekt. De autonomie van kunstenaars is noodzakelijk beperkt. Zelfs geld van partners of eigen geld trekt, zoals veel kunstenaars aan den lijve ondervinden.

Is het denkbaar dat een overheid relatief neutraal te werk gaat bij het verdelen van subsidies; neutraler dan de markt of donoren? Mensen die over de kunstsubsiëring gaan, denken van wel. Ze vertalen neutraliteit in het subsidiëren van kwaliteit. Alles wat relatief veel kwaliteit heeft, krijgt subsidie. Maar kwaliteit wordt gekozen, sociaal geconstrueerd. De kwaliteit waar deze subsidiegevers het over hebben, is anders geconstrueerd, is een andere kwaliteit, dan de kwaliteit die diverse groepen die op de markt actief zijn construeren. Het is zeker een andere kwaliteit dan de kwaliteit die de markt gemiddeld genomen prefereert. Als dat niet zo was, zouden markt en overheid het geld op dezelfde manier verdelen en dat lijkt in ieder geval niet de bedoeling van de overheid. Of tegenwoordig misschien wel? Maar laten we niet op het verhaal vooruit lopen.

De vergeten kosten

Kunstsubsidies worden verdeeld door mensen in commissies, besturen van fondsen en dergelijke. Zij worden betaald – en vaak ook benoemd – door overheidsinstanties en leggen steeds ook op de een of andere manier verantwoording af aan de overheid. De overheid heeft dus een behoorlijke vinger in de pap.

Wat meestal minder goed bekend is, is dat de overheid ook veel kunstsubsidies verstrekt die door mensen verdeeld worden die helemaal vrij zijn bij de verdeling ervan, waarin de overheid geen enkele zeggenschap heeft. Dat is onder meer het geval bij het lagere BTW-tarief op kunst, bij kunstitgaven en donaties die afgetrokken worden van de belasting, bij het meeste loterijgeld dat naar kunst gaat, en bij een aantal speciale regelingen, zoals kunstvouchers voor scholieren en de Kunstkoopregeling, een regeling voor kopers van beeldende kunst.¹ Op het ogenblik wordt er nagedacht over een vergroting van deze stroom geld. Met name wordt er overwogen de aftrekbaarheid te verruimen en meer regelingen te

creëren, die vergelijkbaar zijn met de Kunstkoopregeling, die het kopen van kunst aantrekkelijker moeten maken.

De vier belangrijkste verschillen tussen deze indirecte manieren van subsidiëren en de veel bekendere directe manieren van subsidiëren hangen onderling samen:

- andere mensen verdelen het geld;
- het geld komt – gedeeltelijk – aan andere kunst ten goede;
- een deel van het geld komt niet bij de kunst terecht, maar bij consumenten (waaronder bedrijven), zonder dat dit het doel van de subsidiëring is;
- de groepen die op deze manier onbedoeld bevoordeeld worden, verschillen in samenstelling.²

Om met de laatste twee punten te beginnen: alle subsidies hebben bureaunkosten: de mensen die bij het Fonds werken kosten geld, dat geldt ook voor de ambtenaren die het gebruik van het lage BTW-tarief controleren of voor de mensen van de Mondriaan Stichting die de Kunstkoopregeling uitvoeren. Op het totaal van de subsidie verschillen die kosten, maar toch zitten daarin niet de grootste verschillen. Die zijn te verwachten bij het deel van het geld dat niet bij de kunst terechtkomt en wel in de zakken van consumenten.

Alle consumentensubsidies en veel directe subsidies leiden tot lagere prijzen. (Ook bij aftrekbaarheid wordt de prijs van kunst, meestal aanzienlijk, verlaagd.) Dat prijsvoordeel komt ten goede aan de consumenten en een belangrijk deel komt dus niet bij de kunst terecht. Wat niet bij de kunst terechtkomt kan ook tot de kosten worden gerekend. Deze kosten zijn meestal vele malen hoger dan de bureaunkosten. Het gaat om het totale voordeel van consumenten in die gevallen dat zij toch al naar voorstellingen waren gegaan of toch al kunst hadden gekocht; ook, en dat is belangrijk, als dat minder vaak is dan bij een hogere prijs zonder subsidie.

Politici en ambtenaren juichen meestal als ‘aangetoond’ is dat door de subsidie het gebruik is toegenomen. En inderdaad: dan is het zeker dat tenminste een deel van de subsidie ten goede komt aan de kunst, maar dat kan een heel klein deel zijn. De totale kosten van de subsidie kunnen dan nog steeds heel hoog zijn; zo hoog dat elk weldenkend mens zich gaat afvragen of de geringe baten opwegen tegen de kosten en of het geld voor de kunst niet beter op een andere manier besteed kan worden.

Bij de vraag naar de effectiviteit van subsidies gaat het bovendien niet alleen om een kortetermijntoename van de vraag maar vooral ook om de mate waarin de vraag blijvend toeneemt. Economen kunnen daar onderzoek naar doen, maar dat is uitermate moeilijk en kostbaar. En, nogal teleurstellend, de resultaten zijn meestal onbetrouwbaar. Overigens geven bestaande studies onder kunstconsumenten en andere consumenten van luxeproducten en producten waarvan mensen moeten leren genieten, telkens weer aan dat de gevoeligheid van deze consumenten op lange termijn vermoedelijk laag is.³ Dat betekent dat er maar een klein deel van het geld bij de kunst terecht komt.

Dat deel verschilt per subsidie. Bij subsidies voor kunstenaars is het vermoedelijk groter dan bij subsidies voor gezelschappen en voor consumenten.⁴ Maar belangrijker is het om vast te stellen dat er alleen bij directe subsidies mogelijkheden bestaan om deze kostenpost te verlagen. Dat kan en gebeurt ook door specifieke voorwaarden aan de subsidie te verbinden, waardoor de subsidie ook op andere manieren aan de kunst ten goede komt dan alleen voor een klein deel via lagere consumentenprijzen. Bij consumentensubsidies heeft de overheid alleen een zeer beperkt middel: ze kan alleen aangeven wat tot de te subsidiëren kunst gerekend mag worden en wat niet.

Ten slotte kan er ook nog naar gekeken worden of er een verschil zit tussen het soort groepen bij wie het verspilde geld terecht komt. Bij beide soorten subsidies – we vergeten de vouchers; die zijn relatief onbelangrijk – komt het geld gemiddeld bij zeer geprivilegieerde groepen terecht. Dat is vrijwel zeker nog sterker het geval bij een Kunstkoopregeling dan bij bijvoorbeeld orkestsubsidies. Het betekent hoe dan ook dat er nog een extra kostenpost verbonden is aan kunstsubsidies: ze gaan in tegen het inkomensbeleid dat in Nederland gevoerd wordt. Het is zeker niet onredelijk dat die kosten ook mee tellen bij de diverse afwegingen.⁵ Ook het feit dat de inkomensoverdrachten bij indirecte subsidies nog veel onduidelijker en onzichtbaarder zijn dan bij directe subsidies en daardoor eerder niet opgemerkt of verzwegen worden, zie ik als een ernstig nadeel of kostenpost.

Welke elite verdeelt 'beter'?

Wie verdelen het geld en bij welke kunst komt het geld terecht? De mensen bij de overheid die de directe subsidies verdelen zijn al genoemd. Bij indirecte subsidies laat de overheid de verdeling van het overheidsgeld, ook wel gemeenschapsgeld genoemd, over aan specifieke groepen van consumenten. Ze geeft de verdeling uit handen. Dat lijkt vreemd en misschien is

het dat ook wel. Eerst wordt het geld via inkomstenbelasting en BTW weggehaald bij consumenten en vervolgens aan een relatief kleine en rijke groep consumenten gegeven om over de kunsten te verdelen. Daarbij krijgen de laatsten vermoedelijk ook nog een forse financiële provisie.

Men kan hier verschillend over denken. In zekere zin krijgen de mensen bij de overheid die het geld verdelen ook een provisie. Vaak hebben ze leuk werk en vaak ook zijn ze op deze manier in staat de belangen te dienen van kunstenaars, kunstvormen en kunststijlen waarmee ze zich verbonden voelen. Meestal lukt dat ook aardig en dan betekent dat ook een persoonlijk ‘voordeeltje’. Maar belangrijker is dat het ook bij de overheid een specifieke elite is, die net als bij de verdelende consumenten verbonden is met geprivilegieerde sociale groepen. Die groepen zijn qua scholing en inkomen goed af, zij het wat betreft het inkomen vermoedelijk iets minder goed dan de groepen verdelende consumenten. Het gaat om elites die niet helemaal samenvallen en dat heeft gevolgen voor de kunst. Het geld wordt anders over de kunst verdeeld. Andere kunst trekt aan het langste eind, doordat kunstenaars en kunstinstellingen die kant op worden getrokken. Dit komt niet alleen doordat deze elites andere belangen en voorkeuren hebben – ze hebben een andere ontstaansgeschiedenis.

Het komt ook doordat de overheidselite bij het verdelen van het geld voor de kunst met andere invloeden ‘van buitenaf’ te maken heeft. Ze heeft meer rechtstreeks met politieke krachten te maken, die ook niet los staan van wat er met andere sociale groepen aan de hand is. De groep, die ik hier een elite noem, valt gedeeltelijk samen met het artistiek professioneel regiem. Men kan ook spreken over vertegenwoordigers binnen het overheidsapparaat van een belangengroep of een pressiegroep of een groep *rent seekers* zoals de econoom zou zeggen.⁶

De vraag is dan: welke elite verdeelt ‘beter’? Of liever: welke verdeling heeft uw en mijn voorkeur? Dat zal zeker ook afhangen van de kunstrichting of de stijlen waarover we het hebben. Zo is de overheidselite relatief conservatief als het om muziek gaat, en heeft ze in de beeldende kunst juist veel belangstelling voor alles wat nieuw is – verschillen die moeilijk te verklaren zijn.⁷

In mijn boek *Why are artists poor? The exceptional Economy of the Arts (2002)* heb ik aangegeven dat ik vind dat de overheidsbevoordeling van de contemporaine beeldende kunst door middel van subsidies, vooral in de jaren zeventig en tachtig, maar in mindere mate ook nu nog, de ontwikkeling van de beeldende kunst in Nederland geen goed heeft gedaan.⁸ Als men wel had gekocht, maar niet ook nog eens had gesubsidieerd, dat wil zeggen als men

in dit geval de markt zijn gang had laten gaan, was het beeldendekunstklimaat in Nederland nu aantrekkelijker geweest.

Maar in mijn ogen zou het ook absoluut verkeerd zijn geweest als de overheid private kopers (inclusief bedrijven) het geld voor de beeldende kunst had laten verdelen door meer aftrekmogelijkheden en andere consumentensubsidies te verstrekken. Voorzover dat geld bij de kunst terechtgekomen was, zouden, gemiddeld genomen, andere kunst en andere stijlen hebben geprofiteerd en dat was ook niet goed geweest. U ziet het in dit geval was ik voorstander geweest van lagere subsidies, maar niet noodzakelijk van minder overheidsaankopen.

Maar nog afgezien van de vraag welke elite in welke omstandigheden overheidsgeld 'het beste' verdeelt, kan ik me eigenlijk alleen in zeer speciale omstandigheden voorstellen dat een volksvertegenwoordiging de verdeling overlaat aan een elite waar ze over het algemeen nog minder controle over heeft dan over de eigen elite. Een elite die bovendien door haar relatieve rijkdom toch al een zeer grote stem heeft in de verdeling van het geld van de markt over de kunsten.

Ik zie eigenlijk maar één omstandigheid waaronder men voor enkele tijdelijke consumentensubsidies zou kunnen kiezen. En dat is om te proberen consumenten wakker te schudden. Als men de indruk heeft dat, bijvoorbeeld doordat de overheid eerder te veel directe subsidies gaf, consumenten 'vergeten zijn' hoe aantrekkelijk meer eigen consumptie zou kunnen zijn, dan valt te proberen om met een tijdelijke consumentensubsidie kopers van kunst te stimuleren. Werkt het niet, dan heeft het geen zin om ermee door te gaan; werkt het wel, dan stop je ook, want dan is het doel bereikt. (Mensen zijn wakker geworden, krijgen door hoe prettig kunst consumeren is en vergeten dat echt niet meteen weer.) Zo werd de overheid er zich ruim tien jaar geleden van bewust dat de Nederlandse private beeldendekunstmarkt waarschijnlijk minder goed ontwikkeld was dan in veel andere landen. Men heeft toen besloten de Kunstkoopregeling te verbreden. Net als bij de huidige CV-regeling voor de film was dat toen geen slecht idee. En misschien heeft het bijgedragen aan de vergroting van de markt van de laatste tien jaar. Zeker is dat allerm minst. In ieder geval is er geen reden om nu nog lang door te gaan met de deze regeling.

Een ander groot nadeel (of kostenpost) van subsidies in het algemeen en zeker van consumentensubsidies is dat tijdelijke subsidies maar al te vaak onbedoeld permanent worden. Zeker omdat consumenten en intermediairs als galeriehouders bijna altijd ook een groot inkomensvoordeel hebben, doen ze hun uiterste best bestaande regelingen in stand te

houden: bijna altijd met succes. In meer dan één opzicht verschillen de subsidieregelingen in de kunst dus niet zoveel van bijvoorbeeld een rentesubsidieregeling voor de eigen woning.

Naar een andere subsidiecultuur

De groep mensen, waaronder ikzelf, die openlijk twijfelt aan het nut van omvangrijke subsidies voor kunst neemt toe. Anders dan vroeger wordt deze groep niet meer weggehoond en het zwijgen opgelegd. Kennelijk is enige twijfel over onze subsidiecultuur, die al lang aanmerkelijk verschilt van die in veel andere rijke westerse landen, geïnfiltreerd in die cultuur. Ook binnen de groep van direct betrokkenen zijn mensen ontevreden over de bestaande conventies. Dat soort mensen is overigens altijd aanwezig, maar ze hebben tegenwoordig meer invloed. Het lijkt erop dat de conventies in onze subsidiecultuur onder druk staan en gaan verschuiven. Maar ook lijkt er een grote afleidingsmanoeuvre in de maak, want geen enkele cultuur laat zich zomaar veranderen – zeker niet als er relatief grote belangen mee zijn gemoeid. Dan wordt er naar tijdelijke ‘oplossingen’ gezocht.

Een oplossing die zeker weer een tijd lang enige rust kan geven, maar er in mijn ogen geen is, is het gedeeltelijk vervangen van directe subsidies door relatief minder zichtbare consumentensubsidies. Een dergelijk beleid zal helpen bij het uitstellen van de problemen, maar gelet op de effectiviteit van het kunstbeleid is het een grote stap achteruit. Laten we hopen dat het zover niet komt. En laten we proberen om zonder onnodig veel emoties na te denken over de vraag of het niet beter is voor de kunst (en de mensen) als er ietsje minder gesubsidieerd zou worden.

Hans Abbing is beeldend kunstenaar en econoom

Literatuur

Abbing, H. (2002) *Why are Artists Poor? The Exceptional Economy of the Arts*. Amsterdam, Amsterdam University Press.

Goudriaan, R. (1990) ‘Kunst en Consumentengunst. Een Economische Benadering.’ In: *Boekmancahier 2*, pagina 245-62.

O'Hagan, J. (1998) *The State and The Arts. An Analysis of Key Economic Policy Issues in Europe and the United States*. Cheltenham, Edward Elgar.

Swaan, A., de (1990) *Zorg en de staat*. Amsterdam, Bert Bakker.

[streamers]

1. Eerst wordt het geld via inkomstenbelasting en BTW weggehaald bij consumenten en vervolgens aan een relatief kleine en rijke groep consumenten gegeven om over de kunsten te verdelen.

2. Overheidsgeld is niet per definitie aantrekkelijker voor kunstenaars die onafhankelijk en autonoom willen zijn

3. Kunstsubsidies gaan in tegen het inkomensbeleid dat in Nederland gevoerd wordt

4. In zekere zin krijgen de mensen die bij de overheid het geld verdelen een provisie: vaak hebben ze leuk werk en ze kunnen de belangen dienen van kunst waarmee ze zich verbonden voelen

¹ Omdat het loterijgeld dat vanwege overheidsregulering verplicht naar goede doelen gaat, grotendeels ook als belastinggeld geïnd had kunnen worden, is dit geld eveneens grotendeels een overheidssubsidie.

² Een vijfde verschil is dat indirecte subsidies veel vaker open-eindsubsidies zijn. Binnen bepaalde grenzen geeft de overheid niet alleen de verdeling, maar ook de bepaling van de omvang van de subsidie uit handen.

³ Een bekend onderzoek in de kunst is dat van Goudriaan (1990).

⁴ Omdat bedrijven misschien gevoeliger zijn voor de relatieve hoogte van de subsidie dan particulieren, zou bij aftrekbaarheid van de uitgaven aan kunst het deel dat bij de kunst terechtkomt in het geval van bedrijven hoger kunnen zijn dan bij particulieren.

⁵ Bij loterijgeld is het herverdelingseffect, i.e. van arm naar rijk, ook sterk aanwezig.

⁶ Cf. Abbing (2002) 227-30 en 252-4. De notie van een artistiek professioneel regiem in dit boek heb ik gebaseerd op de Swaan (1990). In zijn bijdrage aan deze bundel gaat Velthuis ook in op het fenomeen pressie in de kunst en de onevenredig grote omvang daarvan in de kunst.

⁷ In het boek waaraan ik nu werk met de voorlopige titel *Kunst, waar is het goed voor* doe ik een poging tot verklaring.

⁸ Abbing (2002) 52-77.